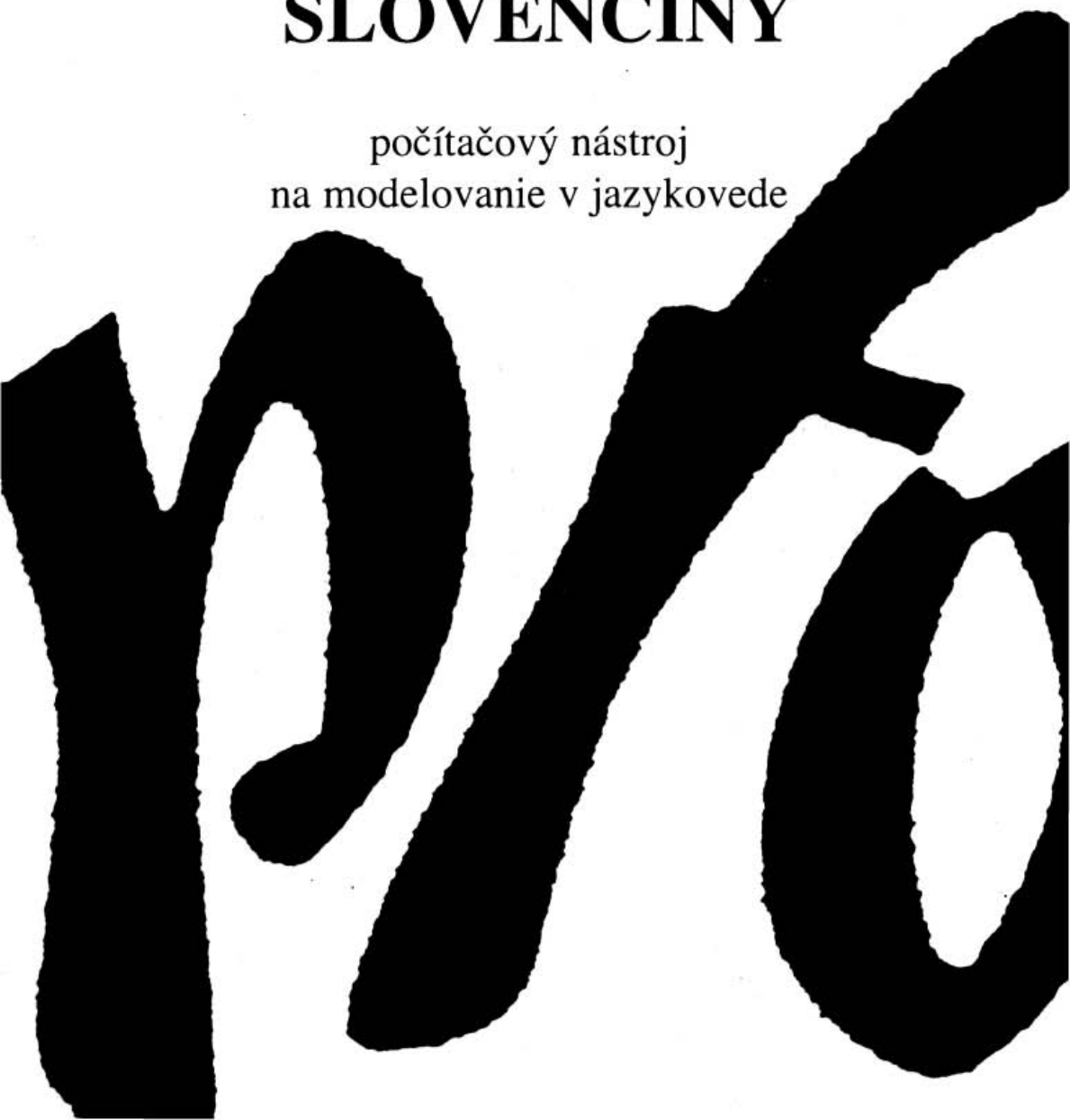

Emil Páleš

Sapfo

**PARAFRÁZOVAČ
SLOVENČINY**

počítačový nástroj
na modelovanie v jazykovede

SLOVENSKÁ AKADÉMIA VIED
JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

RECENZENTI

Doc. RNDr. Jozef Kelemen, CSc.

Doc. PhDr. Eva Ružičková, CSc.

Doc. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Emil Páleš

Sapfo

**PARAFRÁZOVAČ
SLOVENČINY**

počítačový nástroj
na modelovanie v jazykovede

VEDA
VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKEJ
AKADÉMIE
VIED
BRATISLAVA
1994

© E. PÁLEŠ 1994

ISBN 80-224-0109-9

Venovanie

*Mojim rodičom,
a všetkým tým, čo pracovali rukami,
aby som ja mohol pracovať hlavou;
mojim univerzitným profesorom,
ktorí ma naučili myslieť
a mojim duchovným učiteľom,
ktorí ma naučili to,
čo je viac ako myslenie.*

Podakovanie

PhDr. Kláre Buzássyovej, CSc.

Prof. PhDr. Jánovi Horeckému, DrSc.

Doc. RNDr. Jozefovi Kelemenovi, CSc.

RNDr. Petrovi Mikuleckému, CSc.

PhDr. Jarmile Panevovej, DrSc.

PhDr. Jane Sejákovej

za množstvo rád a pripomienok

a anjelom,

*ktorí mi našepkali to,
čo je v tejto práci najcennejšie.*

OBSAH

0.1	O ciele a význame výpočtovej lingvistiky	11
0.2	Turingov test.....	14
0.3	Eliza.....	15
0.4	Návrh papagájovacieho stroja	16
0.5	Parafráza ako kritérium porozumenia	18
0.6	Skutočný kognitívny model	18
0.7	Stratifikačná sekvenčná analýza jazyka	19
0.8	Rozlišovacia hierarchia	22
0.9	Nejednoznačnosť	23
0.10	Sekvenčný a paralelný model.....	26
0.11	Synergia. Súčinnosť jazykových podsystémov	28
0.12	Konekcionizmus a subsymbolové výpočty	29
0.13	Všeobecnosť versus hĺbka	30
0.14	Experiment Par Ex (Paraphrasing of Expressions)	32

PRINCÍPY

0.15	Princíp jedno-jednoznačnosti reprezentácie	33
0.16	Princíp kontrastívnej diferenciácie.....	34
0.17	Synergický princíp	35
0.18	Princíp 51 %	36

SLOVNÍKY

1.1	Údajová a procedurálna časť	37
1.2	Morfologický slovník	37
1.3	Lexikálno-sémantický slovník	47
1.4	Slovník syntaktických väzieb.....	53
1.5	Slovník slovotvorných hniezd	54
1.6	Synonymický a lexikálno-paradigmatický slovník	61
1.7	Frazeologický slovník	64
1.8	Štylistický slovník	65
1.9	Slovník asociatívnych väzieb a konotácií	66

FONOLÓGIA

2.1	Klasifikácia foném	67
-----	--------------------------	----

MORFOLÓGIA

3.1	Potreba morfolologickej analýzy.....	69
3.2	Definícia morfolologickej analýzy a syntézy	69

3.3	Procedúra analýzy	70
3.4	Izolácia koreňa	71
3.5	Hypotézy o rozdelení na koreň a afixy	71
3.6	Príklad.....	78
3.7	Hypotézy o alternáciách	79
3.8	Minimálna nevyhnutná nedeterministickosť	80
3.9	Vysvetlivky.....	80

SYNTAKTICKÁ ANALÝZA

4.1	Definícia syntaktickej analýzy	81
4.2	Formálna gramatika.....	82
4.3	Chomského hierarchia	83
4.4	Bezkontextové gramatiky (CFG)	84
4.5	Syntaktická analýza zhora-nadol.....	84
4.6	Syntaktická analýza zdola-nahor.....	86
4.7	Výhody a nevýhody analýzy zhora-nadol a zdola-nahor.....	88
4.8	Zmiešaná stratégia. Analyzátor zhora-nadol s listinou	89
4.9	Gramatika Hornových klauzúl (DCG)	89
4.10	Čo robí dobrú gramatiku dobrou gramatikou	91
4.11	Reverzibilné gramatiky	91
4.12	Prechodová sieť (TN)	91
4.13	Rozšírená prechodová sieť (ATN).....	92
4.14	Porovnanie generatívnej kapacity sietí a gramatík.....	96
4.15	Deterministickosť.....	96
4.16	Rozšírené prechodové siete pre slovenský jazyk	96
4.17	Porovnanie slovenských a anglických ATN	97
4.18	Oslabenie prediktívnej sily	103
4.19	(Polo)voľný slovosled slovenčiny	104
4.20	Polopredikácie vnútri nominálnych fráz	104
4.21	Koordinácie a elipsy	105
4.22	Taxonomická vzdialenosť pri riešení výpusťiek.....	107

SÉMANTICKÁ ANALÝZA

5.1	Sémantická štruktúra vety	109
5.2	Rozdiel medzi syntaktickými a sémantickými rolami	109
5.3	Sémantické pády.....	110
5.4	K pôvodu sémantických pádov	112
5.5	Problém voľby sémantických pádov	113
5.6	Sekundárna špecifikácia sémantických pádov	113
5.7	Príklady.....	114
5.8	Sémantika slovesných fráz	115
5.9	Valencia.....	116
5.10	Intenčné rámce	116
5.11	Triedy ekvivalencie slovies	117
5.12	Niektoré slovesné intencné rámce.....	119
5.13	Pádové preferencie	123

5.14	Sémantika druhotných predložiek. Nešpecifické doplnenia	124
5.15	Počítadlo povinnej intencie	124
5.16	Sémantika prísloviek	125
5.17	Sémantika vedľajších viet.....	125
5.18	Kontrastívny príklad.....	126
5.19	Kontrastívny príklad.....	127
5.20	Protipríklad.....	127
5.21	Sémantika nominálnych fráz.....	128
5.22	Nominalizácia.....	128
5.23	Funkcie LVAL, RVAL	129
5.24	Prívlastkové vedľajšie vety.....	131
5.25	Kontrastívny príklad.....	132
5.26	Kontrastívny príklad.....	134
5.27	Protipríklady	135
5.28	Súvetná sémantika.....	136
5.29	Príklady.....	136
5.30	Protipríklady	137
5.31	Nepravá parataxa	137
5.32	Nepravá hypotaxa.....	137
5.33	Sémantika infinitívnych fráz	138
5.34	Sémantika adjektívnych fráz	138
5.35	Translokácia vetných členov	139
5.36	Sémantika doplnku.....	140
5.37	Kontrastívny príklad.....	141
5.38	Združené pomenovania	142
5.39	Modálna stavba vety.....	143

INTEGROVANÁ SYNTAKTICKO-SÉMANTICKÁ ANALÝZA

6.1	Nárast nejednoznačností pri sekvenčnej analýze.....	145
6.2	Paralelná syntakticko-sémantická analýza.....	146
6.3	Predvýpočet valenčných polí.....	147
6.4	Špecifikum flektívnych jazykov	149
6.5	Interakcia syntaxe, sémantiky a morfológie. Príklad	149
6.6	Principiálne ohraničenia sémantických gramatík	152

DERIVATOLOGICKÁ ANALÝZA

7.1	Potreba slovotvornej analýzy	157
7.2	Radikálový rozklad.....	158
7.3	Funkcie CVAL, DVAL	159
7.4	Translexikálna syntaktická analýza.....	161
7.5	Prelínanie supra- a sublexikálnej úrovne	162
7.6	Viacznačnosť a vágnosť slovotvorného významu	163
7.7	Petrifikácia, lexikalizácia, idiomatizácia.....	164
7.8	Slovotvorná parafráza na počítači	165
7.9	Synergický efekt pri slovotvornom parafrázovaní.....	166
7.10	Kontrastívny príklad.....	168

7.11	Kontrastívny príklad.....	169
7.12	Kontrastívny príklad.....	171
7.13	Kontrastívny príklad.....	171
7.14	Kontrastívny príklad.....	172
7.15	Kontrastívny príklad.....	173
7.16	Protipríklad.....	174
7.17	Štruktúra kolokačných funkcií	175
7.18	Analógia s chémiou.....	176

KONTEXTOVÁ ANALÝZA

8.1	Príklady koreferencie	177
8.2	Zoznam konštituentov	178
8.3	Syntaktická forma. Určitosť, zvratnosť, propriálnosť	178
8.4	Kategoriálne zhody. Osoba, rod, číslo, pád, životnosť.....	179
8.5	Stupeň aktivácie	179
8.6	Inferenčná metóda	180
8.7	Algoritmus SAPFO	181
8.8	Problémy.....	181

FRAZEOLÓGIA

9.1	Petrifikované a voľné frazeologické jednotky.....	184
9.2	Reprezentácia ďalších frazeologických javov	185

ŠTYLISTIKA

10.1	Štylistický modul.....	187
10.2	Štylistické prostriedky lexikálne	187
10.3	Štylistické prostriedky hláskoslovné.....	188
10.4	Štylistická hodnota gramatických tvarov	189
10.5	Štylistické návestia. Dialekty a archaizmy.....	189
10.6	Štylistická hodnota syntaktických konštrukcií.....	190

STAVEBNICOVÁ REPREZENTÁCIA VÝZNAMU

11.1	Vlastnosti sémantickej reprezentácie	191
11.2	Sentence Representation Language (SRL).....	191
11.3	Komponenty významu	192

SYNTÉZA PARAFRÁZ

12.1	Intonácia	195
12.2	Transfokácia	195
12.3	Transformácia.....	196

12.4	Príklady transformácií	197
12.5	Vznik dvojznačných parafráz	199
12.6	Transdominácia	199
12.7	Konverzia	201
12.8	Perspektivizácia	203
12.9	Faktické pády	204
12.10	Ambivalencia doplnku	205
12.11	Selekcia.....	207
12.12	Komplexné vetné členy	207
12.13	Transfigurácia.....	209
12.14	Neutralizácia komponentov významu v kontexte	210
12.15	Transmutácia	211
12.16	Syntaktické, sémantické a faktické manipulácie s jazykom	212
12.17	Nesynonymické parafrázovanie I.....	213
12.18	Definícia parafrázy	213
12.19	Nesynonymické parafrázovanie II.....	214
12.20	Príklady nesynonymných parafráz	214
12.21	Rozdiel medzi trans- formáciou, figuráciou a mutáciou	216
12.22	Kovanie čistého významu do foriem.....	216
12.23	Analógia s metalurgiou	219
12.24	Veľký príklad.....	220
12.25	Strojová poézia	226

PREHLAD SYNTAKTICKÝCH, SÉMANTICKÝCH A FAKTICKÝCH MANIPULÁCIÍ

13.1	Transmutácie gramatické	227
13.2	Transmutácie lexikálno-sémantické	229
13.3	Transfigurácie	232
13.4	Transdominácia	234
13.5	Transformácie syntaktické	235
13.6	Transformácie kondenzačné.....	236
13.7	Transformácie eliptické	240
13.8	Transfokácia	241
13.9	Štylizácia	241
13.10	Básnické figúry	243

INTELIGENTNÝ NÁVRAT INFORMÁCIE Z DATABANKY

14.1	Problém sémantickej relevancie	247
14.2	Sapfo ako informačný systém	247
14.3	Výpočet sémantickej relevancie. Príklad	249

FREKVENČNÁ ANALÝZA. PRAVDEPODOBNOSTNÁ SELEKCIA PARAFRÁZ

15.1	Kombinatorická explózia počtu parafráz	251
------	--	-----

15.2	Problém volby	251
15.3	Fuzzy logika. Spracovanie neistoty	252
15.4	Pravdepodobnostné váhové koeficienty a ich štatistické určovanie	252
15.5	Usporiadanie parafráz podľa pravdepodobnosti	255

VÝPOČTOVÁ ZLOŽITOSŤ ALGORITMOV

16.1	Zložitosť triedy	259
16.2	Zložitosť vyhľadávania v slovníku	260
16.3	Zložitosť morfologickej analýzy	260
16.4	Zložitosť syntaktickej analýzy	261
16.5	Ako súvisia zložitosť syntaxe, morfológie a slovtvorby	262
16.6	Suboptimálne riešenia	263
16.7	Reálny čas výpočtu	263

ETICKÉ IMPLIKÁCIE VÝSKUMU V UMELEJ INTELIGENCI

17.1	Cieľavedomé rozhodovanie v problémovom priestore	267
17.2	Poznávanie s ohraničenou časovou a energetickou rezervou ...	268
17.3	Hodnoty štruktúrujú nediferencovanosť	269
17.4	Model umelej inteligencie	271
17.5	Vznik automatizovaných vzorcov správania	273
17.6	Vrodené spúšťacie schémy u zvierat	274
17.7	Naučené spúšťacie schémy u človeka	275
17.8	Kreativita nad racionalitu alebo srdce nad rozum	276
17.9	Zúženie a rozšírenie vedomia	276
17.10	Globálna kríza ľudstva	278

PRAMENE	279
----------------------	-----

SUMMARY	287
----------------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG	289
------------------------------	-----

SAPFO. A HIERARCHIC PARAPHRASING ENGINE	291
--	-----

0.1 O cielech a význame výpočtovej lingvistiky

Výpočtová lingvistika je interdisciplinárna veda na rozhraní kybernetiky, jazykovedy a kognitívnej psychológie. Jej cieľom je vytvoriť formálny model jazykového vedomia. Motivácia takéhoto úsilia je trojaká:

1. Výpočtová lingvistika je súčasťou umelej inteligencie. Umelá inteligencia (intelektika) je veda, ktorá študuje prvky inteligentného správania živých organizmov ako aj strojov. Zaoberá sa hľadaním hraníc a možností symbolickej, znakovkej reprezentácie poznatkov a procesov ich nadobúdania, udržiavania a využívania (Kelemen, 1992). Oblasť porozumenia prirodzeného jazyka patrí medzi centrálnu odvetvu intelektiky spolu s modelovaním zrakového vnímania (počítačové videnie, pozri Marr, 1982), cieľovo orientovaného spájania vnemov s akciami (robotika, Havel, 1980), myslenia (expertné systémy, Popper - Kelemen, 1989) a i.

Hypotéza o symbolových systémoch (Newell - Simon, 1976) hovorí, že systémy spracovávania symbolov majú všetky nevyhnutné a postačujúce predpoklady na realizáciu inteligencie. Úlohou umelej inteligencie je túto hypotézu potvrdiť alebo vyvrátiť, prípadne nájsť hranice jej opodstatnenosti (Kelemen, 1992).

Avšak bez ohľadu na to, či sa Newellova a Simonova hypotéza potvrdí alebo vyvráti, metódy a nástroje, ktoré vznikli na poli intelektiky, sú pre človeka užitočné pri zvládnutí celého radu polomechanických praktických úloh. Ak chceme zvládnuť nastávajúcu informačnú explóziu, účinné metódy inteligentného uchovávaní, vyhľadávania a prenosu informácie budú čoraz žiadanejšie. K tomu si treba uvedomiť, že *prirodzený jazyk* je doteraz *jediným* symbolickým nástrojom umožňujúcim pracovať s informáciou *ľubovoľného* obsahu! Uvedené dva dôvody sú už viac ako dostatočnou motiváciou pre existenciu výpočtovej lingvistiky.

Okrem komerčne aplikovaných výsledkov (pozri ods. 0.13) má takýto medzi-odvetvový výskum inšpiratívny účinok aj na ďalšie odvetvia vedy a oplodňuje ich novými myšlienkami. Spomeňme napríklad, že rané syntaktické výskumy N. Chomského, hoci z istého hľadiska označované za neúspešné, boli inšpirátorom vzniku celého nového a progresívneho odvetvia v matematike - teórie formálnych jazykov.

2. Vstup kybernetiky do jazykovedy a vzájomná výmena poznatkov medzi oboma vednými disciplínami znamenala veľkú inšpiráciu pre obe strany.

Spomeňme niekoľko smerov, v ktorých môže výpočtová technika prispieť k renesancii jazykovedy:

a) Jazykoveda je v osobitnej pozícii tým, že skúma prirodzený jazyk pomocou prirodzeného jazyka. Teda predmet a nástroj jej výskumu splyvajú. To je pozícia metodologicky nebezpečná. Navyše, prirodzený jazyk je iba *náznakový*, nie explicitný vyjadrovací systém, čo spôsobuje nedorozumenia. V matematike sa obdobná situácia vyriešila tým, že sa zaviedlo dôsledné rozlišovanie medzi jazykmi a *meta-jazykom*, pomocou ktorého sa tieto jazyky potom skúmajú. Ako metajazyk lingvistiky sa ponúka formálny jazyk matematickej logiky alebo počítačové jazyky.

b) Ďalšou využiteľnou prednosťou počítača je jeho schopnosť spracúvať veľké kvantá informácie, aké by jazykovedec-človek nikdy nemohol obsiahnuť. Jazykový prejav je fenomén taký zložitý, živý a rozmanitý, že žiaden ľudský subjekt nemôže formulovať svoje hypotézy o jazyku pri plnom vedomí všetkých vzťahov, ktoré môžu s jeho objektom záujmu súvisieť a ovplyvniť ho. U človeka vždy musí nastať *zúženie vedomia koncentráciou*. To znamená, že ak sa výskumník sústreďí na niektorú podoblasť, ostatné oblasti musí čiastočne pustiť z hlavy. Tieto upadajú do mierneho polotieňa a vzťahy v nich sa musia v tej chvíli chápať zjednodušene, schematicky.

Jedine stroj si dokáže naraz pamätať a brať do úvahy všetky zákonitosti všetkých podsystémov jazyka a testovať ich správanie v plnej vzájomnej interakcii. Len počítač dokáže overiť každú hypotézu na mnohomiliónoch korpusoch a oslobodí jazykovedca od sugescie špeciálneho príkladu.

c) Tretím pádnym dôvodom na aplikáciu výpočtovej techniky v jazykovede je, že počítačové modelovanie nadobúda funkciu *exaktnej aplikačnej oblasti*, ktorá lingvistiku stimuluje a koriguje *neúprosňm* spôsobom. Lingvistika doteraz takúto oblasť nemala, aspoň nie v takom zmysle, ako napríklad fyzika. Definitívnym potvrdením či vyvrátením nejakej teoretickej hypotézy v exaktných vedách bol *praktický experiment konštruktívneho charakteru*. Mohlo to byť napríklad skonštruovanie nejakého užitočného zariadenia, ktorého funkčnosť, prípadne zlyhanie, sú potom očividné.

Takýmto testom je pre jazykovedu konštrukcia *parafrázovača* alebo *dialógového systému*.

3. Každý model rečovej komunikácie je zároveň modelom ľudskej mysle. Pri tvorbe kognitívno-lingvistického modelu sa nevyhneme otázke, ako súvisí jazyk a reč s myslením, cítením, vnímaním a konaním človeka. Počítačová lingvistika nám teda v neposlednom rade pomáha - *pochopiť nás samých!*

Každý, aj neúspešný experiment v tomto smere prispieva k prehodnoteniu našich postojov a preformulovaniu otázok zmyslupnejším spôsobom. Keby jediným výsledkom umelej inteligencie malo byť poznanie, že hypotéza o symbolových systémoch *nie je* pravdivá, ale aj poznanie, *prečo* nie je pravdivá, znamenalo by to veľký pokrok ľudského ducha, ktorý by takto pochopil, *v čom spočíva rozdiel medzi strojom a človekom, medzi racionalitou a kreativitou, medzi púhou repetitívnosťou a živým duchom*.

0.2 Turingov test

Čo je inteligencia a čo je kritériom jej prítomnosti?

Na rozhraní štyridsiatych a päťdesiatych rokov si túto otázku položil jeden z priekopníkov matematického štúdia počítačov a výpočtov britský matematik Alan M. Turing. Výsledkom bol návrh tzv. *imitačnej hry* (Turing, 1950, skrátene pozri aj v Gál - Kelemen, 1992).

„Imitačnú hru hrajú traja hráči. Hráč A má informácie o hráčoch B a C iba v podobe textov, ktoré vysiela a dostáva napr. cez alfanumerický displej počítačovej siete alebo tak, ako to pôvodne navrhoval Turing, cez ďalekopis. Jeden z hráčov B a C je muž, druhý žena. Hráč A má odhaliť, kto je žena a kto muž. Muž má prekažiť výhru hráča A. Cieľom hry ženy je, aby hráč A vyhral. Podľa Turinga by bol počítač inteligentný, keby v takejto imitačnej hre dokázal úspešne hrať podľa stratégie muža. Takto získala imitačná hra štatút akéhosi testu na zisťovanie prítomnosti inteligencie v počítačových programoch. Do literatúry o umelej inteligencii vošla pod názvom *Turingov test*.“ Podľa Turingovho testu by teda počítač prejavil inteligenciu, ak by vo svojom jazykovom prejave dokázal byť neodlíšiteľný od človeka.

0.3 ELIZA

V Shawovej hre *My Fair Lady* urobil profesor fonetiky Higgins z pouličnej kvetinárky Elizu, inak analfabetku, duchaplnú dámu. Urobil to tak, že s ňou namemoval niekoľko anglických fráz (napríklad o počasí) vrátane dôkladnej výslovnosti, ktoré potom použila v určitých typických situáciách. S takouto výzbrojou Eliza obstála v plytkej spoločenskej konverzácii veľmi dobre!

V polovici šesťdesiatych rokov vznikol na Masachussettskom technologickom inštitúte program ELIZA (Weizenbaum, 1966), ktorý sa vzápätí stal jedným z najpopulárnejších programov v umelej inteligencii. Dialógy s Elizou pôsobili tak prirodzene, že viacerí odborníci sa sprvu domnievali, že ELIZA obstála v Turingovom teste:

Človek:	ELIZA:
Ludia sú všetci rovnakí.	V akom smere?
Vždy od teba niečo chcú.	Môžeš mi povedať nejaký príklad?
Tak dobre. Môj chlapec chcel,	Teda tvoj chlapec chcel, aby si
aby som sem prišla.	sem prišla.
Hovorí, že mám depresie.	Mrzí ma, že máš depresie.
Naozaj, som nešťastná.	Myslíš, že príchod sem ti pomôže
	nebyť nešťastnou?
Potrebujem pomoc; to je isté.	Čo by to pre teba znamenalo, keby
	si dostala pomoc?
Možno by som sa naučila lepšie	Povedz mi niečo viac o tvojej ro-
vychádzať s matkou.	dine.
Matka sa o mňa stará.	Kto z rodiny sa o teba ešte sta-
	rá?
Môj otec.	Hmmm, otec.
V niečom sa podobáš na môjho	Akú podobnosť vidíš?
otca.	

Paradoxné bolo, že tento jednoduchý program nemal skoro žiadne vedomosti o jazyku! ELIZA pracovala na základe *klúčových slov a spúšťacích mechanizmov* (trigger configurations). Program pozostával z tabuľky kľúčových slov, preferencií a niekoľkých šikovne volených výstupných frázových vzorcov. Kľúčové slová fungovali ako spúšťače bez ohľadu na kontext. Ku kľúčovému slovu potom ELIZA vybrala niektorú zo štandardných odpovedí s tým, že určité sekvencie prepísala frázami, ktoré počula u svojho partnera. Vzorce striedala, aby sa neopakovali.

<i>klúčové slovo</i>	<i>preferencia</i>	<i>vzorec</i>	<i>výstup</i>
podobný, rovnaký	10	?x	V akom smere? Akú podobnosť vidíš?
je	3	?x je ?y	Bol by si radšej, keby x nebolo y?
	3	?x ?y-uje	Čo keby x ne-y-oval?
vždy	5	?x	Môžeš mi povedať nejaký príklad? Kedy?
čo	2	?x	Prečo sa pýtaš? Zaujíma ťa to?
otec, matka	7	?x	Povedz mi niečo viac o tvojej rodine.

Weizenbaumov program je teda skôr kolekciou vtipných trikov, než kognitívny modelom. Obstál naozaj v Turingovom teste?

Nie. Pri bližšom zoznámení s Elizou by rýchlo vyšlo najavo, aká je plytká. Počas dlhšieho dialógu by sa ukázalo, že rozhovor s Elizou nemá pointu, že je „o ničom“. Program nerozpoznával ani chybné formulované a zmysluprázdne frázy. Takže keby ste povedali nezmysel, Eliza by si to nielen že nevšimla, ale ešte by to po vás aj zopakovala. Navyše, Eliza vystupovala vždy v roli psychoterapeuta a človek v role pacienta. To jej umožňovalo väčšinu času sa pýtať a viesť rozhovor zdanlivo disparátnymi smermi, čo na prvý pohľad pripomína postup psychológa. Každý priamej otázke sa vyhla protiotázkou. Otázky ako „*Prečo sa pýtaš?*“, „*Ako odpovieš na túto otázku?*“ by ju odhalili.

0.4 Návrh papagájovacieho stroja

Pozoruhodné a vtipné sú pokusy s tzv. *papagájovacím strojom* (Páleš, 1987). Papagájovací stroj je vlastne *asociatívny generalizátor*. Pracuje takto: pozdrav zopakuje a vyzve človeka na rozhovor. Potom človek a stroj striedavo preberajú iniciatívu. Človek niečo povie, stroj reaguje a naopak.

Papagájovač pritom zovšeobecňuje typy otázok a odpovedí a spája ich asociatívnymi väzbami. Snaží sa zistiť, akým spôsobom sa reaguje na rozličné druhy viet.

Ak narazí na nový typ otázky, odpovedá „neviem“ a otázku si zapamätá. Po nejakom čase sa opýta podobným spôsobom a zapamätá si, akým spôsobom na ňu človek odpovedal. Na oznamovacie vety najprv odpovedá „to je zaujímavé“ a neskôr pri nejakej príležitosti iniciuje rozhovor analogickým spôsobom. Opäť si zapamätá, ako sa na takú vetu reaguje.

Papagájovač teda vytvára dvojice asociovaných vetných vzorcov - akcií a reakcií. Vo vetnom vzorci je zapamätaná gramatická štruktúra, sémantické triedy slov, ako aj prítomnosť slovotvorných afixov a vzťahy zretazovania medzi slovami. Relaxáciou (upustením od) jednotlivých komponentov vzorca potom vznikajú nadvzorce rôzneho stupňa zovšeobecnenia. Keď človek iniciuje rozhovor nejakou akciou, stroj sa snaží unifikovať jej typ s nejakým zovšeobecneným typom akcie v pamäti a pozrie sa, aké typy reakcií k nej patria. Nakoniec naplní reakčný vzorec náhodnými lexémami, ale podľa možnosti tak, aby zachovávali čo najväčší počet komponentov pôvodného vzorca. Papagájovací stroj je pôsobivý tým, že na začiatku nemá žiadne vedomosti, ale v priebehu rozhovoru sa učí. Neskôr potom na svojho spoločníka v konverzácii urobí nečakaný dojem „inteligenciou“, ktorú mu v priebehu predchádzajúceho rozhovoru nenápadne „ukradol“:

- 01 Človek: Ahoj!
- 02 Papagájovač: **Ahoj!**

- 03 Papagájovač: Chceš sa so mnou rozprávať?
- 04 Človek: Chcem.

- 05 Človek: Ako sa máš?
- 06 Papagájovač: Nevieam.

- 07 Papagájovač: Prečo kvitne pšenica?
- 08 Človek: Pšenica predsa nekvitne! Iba kvety kvitnú.

- 09 Človek: Zajtra pôjdem pozbierať snežienky.
- 10 Papagájovač: To je zaujímavé.
- 11 Papagájovač: **Ako sa holíš?**
- 12 Človek: Holiacim strojčekom. Alebo žiletkou.

- 13 Človek: Prečo sa pýtaš?
- 14 Papagájovač: Ja sa **predsa nepýtam!** Iba pastieri sa pýtajú.

- 15 Papagájovač: **Zajtra pôjdem pokosiť stromčeky.**
- 16 Človek: Ako ich chceš *kosiť*?
- 17 Papagájovač: **Kosiacim mlynčekom. Alebo pieckou.**
- 18 Človek: Chceš si zo mňa strieľať?
- 19 Papagájovač: **Chcem.**

Pozorne si všimnite genézu otázok a odpovedí. V piatom riadku ešte papagájovač nevedel odpovedať na otázku, ktorej typ mu bol neznámy. Ale už v riadku 11 sa opýtal tým istým spôsobom, aby zistil, ako sa na takú otázku odpovedá. Svoj nový poznatok potom úspešne použil v riadku 17. Analogicky k (12) dodržal zhodu slovesa so slovesom v otázke a substantíva vybral z rovnakej lexikálnej skupiny. Podaril sa mu dokonca taký výber lexiky, ktorý aj zvukovo kopíruje pôvodnú tvarovú a slovotvornú štruktúru.

Iniciáciu rozhovoru (15) prevzal z riadku 9, kde ju počul po prvý raz. Dvojica 13, 14 je zovšeobecnením 7, 8 a 3, 4 sa opakuje v 18, 19.

0.5 Parafráza ako kritérium porozumenia

Ak učiteľ chce zistiť, ako žiak pochopil látku, požiada ho, aby ju vysvetlil vlastnými slovami. Zo žiakovej odpovede je potom očividné, koľko z obsahu skutočne porozumel a čo iba memoruje.

Práve tak aj počítač svojou (ne)schopnosťou parafrázovať vety dáva zreteľne najavo, do akej miery a v akých smeroch pochopil, či nepochopil ich význam.

Úlohou parafrázovača je generovať práve množinu všetkých parafráz danej frázy; nič viac ani nič menej (porov. Chomsky, 1956). Inými slovami: maximalizovať množstvo správne vygenerovaných parafráz a súčasne minimalizovať množstvo parafráz nesprávnych. Za parafrázu pritom pokladáme každú frázu, ktorá je s pôvodnou frázou významovo usúvzťažnená.

Úlohu parafrázovača pokladáme za ekvivalentnú s Turingovým testom. Ak by totiž existoval počítač, ktorý by správne parafrázoval všetky frázy vo všetkých kontextoch, nebol by vo svojom jazykovom prejave odlíšiteľný od človeka.

Ako alternatívne a ekvivalentné kritérium môže slúžiť aj *schopnosť* počítača viesť dialóg.

0.6 Skutočný kognitívny model

Žiaden trikový systém zrejme neobstojí a nemôže obstáť ani v Turingovom teste, ani ako parafrázovač či dialógový systém. Jediný nádejný smer je pokúsiť sa vybudovať model, ktorý by bol skutočným odrazom kognitívnych štruktúr jazykového vedomia človeka. Tu stoja pred nami dva centrálné problémy (Allen, 1987):

1. *Problém reprezentácie*: Ako majú tieto štruktúry, ktoré reprezentujú obsah jazykového vedomia, vyzeráť?

2. *Problém interpretácie*: Ako túto reprezentáciu algoritmicke vyrobiť? T. j. ako vyzerá konštruktívny návod, pomocou ktorého môžeme transformovať povrchové vetné štruktúry na hĺbkovú reprezentáciu a naopak?

Najzaužívanejším formalizmom pre reprezentáciu významu sú rámce (Minsky, 1975) alebo sémantické siete (napr. Winston, 1977).

Klasickým prístupom k riešeniu problému interpretácie je stratifikačná sekvenčná analýza jazyka. Vstupný reťazec (veta) pri nej postupne prechádza fonó-

logickou, morfológickou, syntaktickou, sémantickou a pragmatickou *analýzou*, ktorých výsledkom je hĺbková reprezentácia. *Syntéza*, t. j. premena hĺbkových štruktúr späť na lineárne reťazce jazyka, prebieha tými istými úrovňami v opačnom poradí (pozri obrázok 1).

0.7 Stratifikačná sekvenčná analýza jazyka

Fonologická analýza

V systémoch s rečovým vstupom musí hláskoslovná analýza najprv identifikovať vo zvukovom zázname jednotlivé hlásky a slová.

Výsledkom je veta reprezentovaná ako lineárny reťazec znakov abecedy:

Turecký paša chce napadnúť Starhrad.

Morfologická analýza

Tvaroslovná analýza identifikuje gramatické kategórie jednotlivých slov vo vete.

Výsledkom je zoznam gramatických kategórií ku každému slovu:

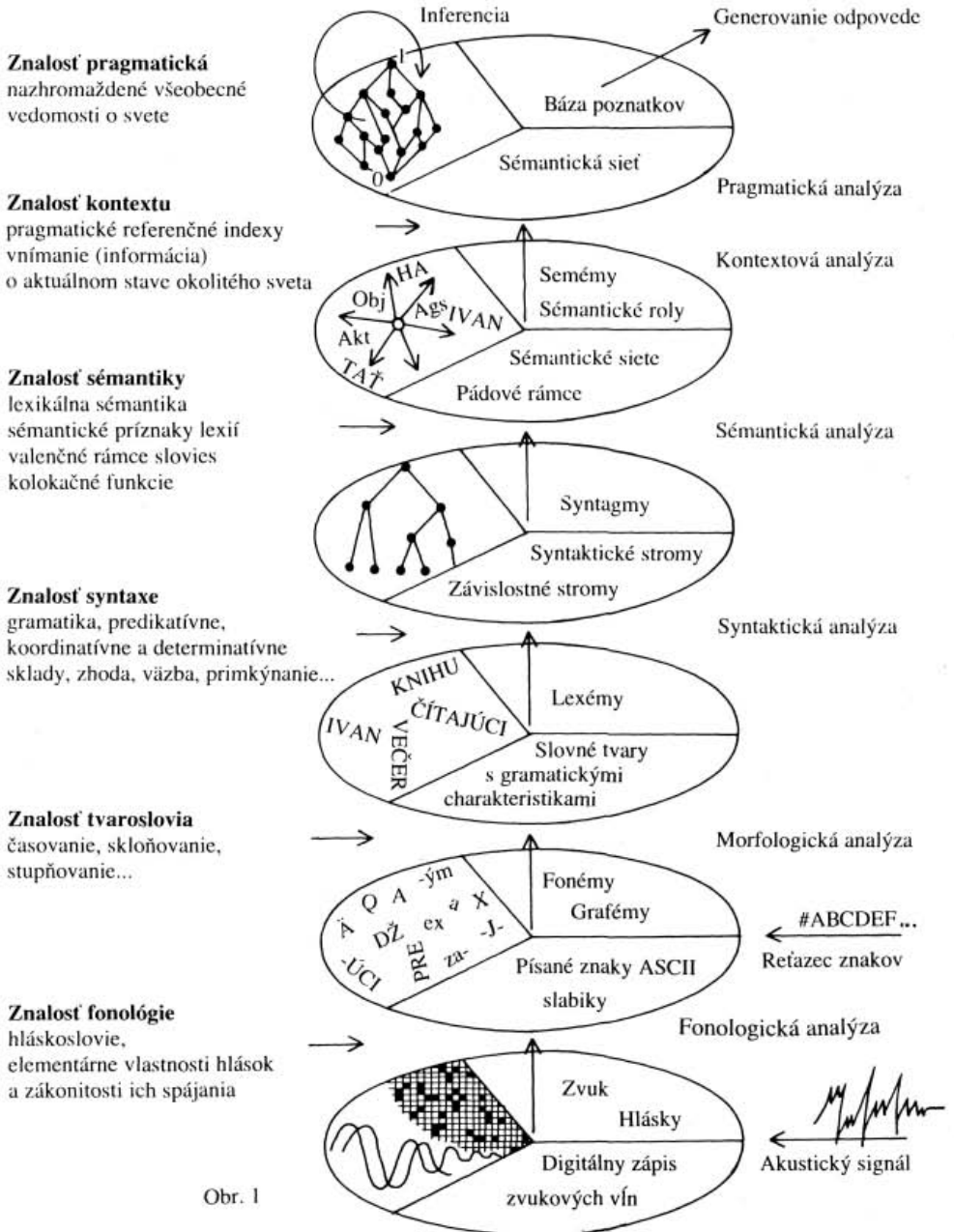
<i>turecký</i>	adj.	muž.	živ.	nom.	sg.	poz.	
	»	»	než.	nom.	«	«	
	»	»	než.	ak.	«	«	
<i>paša₁</i>	sub.	muž.	živ.	nom.	sg.		(vládár)
<i>paša₂</i>	sub.	žen.	než.	nom.	sg.		(pastva)
<i>chce</i>	pr.	indik.	3.os.	sg.	prít.čas.	poz.	
<i>napadnúť₁</i>	infin.						(zaútočiť)
<i>napadnúť₂</i>	infin.						(sneh)
<i>napadnúť₃</i>	infin.						(prísť na um)
<i>Starhrad</i>	sub.	muž.	než.	nom.	sg.		
	»	»	»	ak.	sg.		

Syntaktická analýza

Syntaktická analýza identifikuje vetné členy, ich skladbu do fráz (syntagiem) a popri ňom im tzv. syntaktické roly (podmet, prísudok, predmet, nepriamy predmet, prívlastok, prístavok, doplnok...).

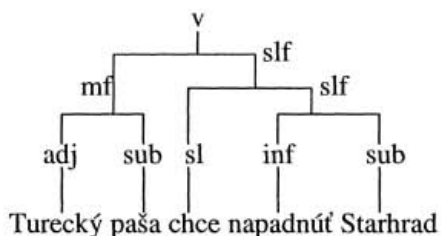
Výsledkom je syntaktická štruktúra vyjadrujúca vzťahy formálnej závislosti vo vete. Reprezentuje sa uzátvorkovaným zoznamom alebo derivačným stromom:

Sekvenčný stratifikačný model jazykovej analýzy

Obr. 1

chcieť(paša(turecký),napadnúť(Starhrad))

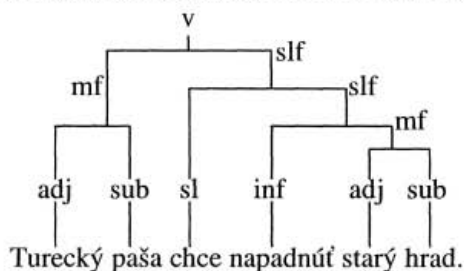

Morfematická analýza

Morfematická analýza identifikuje *slovotvornú* štruktúru, t. j. vzťahy medzi viacnásobnými koreňmi a afixami vnútri zložených a odvodených slov.

Reprezentácia je analogická syntaktickej a je jej rozšírením:

chcieť(paša(turecký),napadnúť(hrad(starý)))

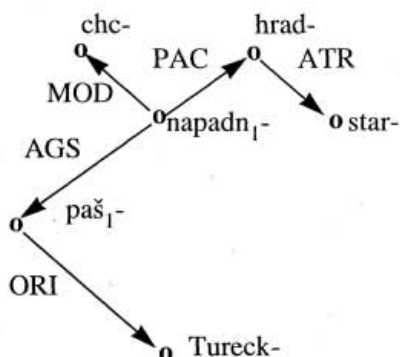

Sémantická analýza

Vykonať sémantickú analýzu znamená vo vete identifikovať jednotlivé *významové* participanty (aktanty) a priradiť im príslušnú sémantickú rolu (pád).

Výsledkom je sémantická štruktúra vyjadrujúca vzťahy *významovej* závislosti. Reprezentuje sa pádovými rámcami alebo sémantickou sieťou:

napadnúť₁
 AGENS: paša₁
 ORIGINATÍV: Turecko
 PACIENS: hrad
 ATRIBÚT: starý
 MODÁL: chcieť
 ČAS: prítomný

Kontextová analýza

Kontextová analýza uvádza vetu do súvislosti s kontextom. Identifikuje súvislosti medzi členmi, ktoré sa nenachádzajú v tej istej vete, ale sa na seba vzťahujú.

Dajme tomu, že po vete *Turecký paša chce napadnúť Starhrad* nasleduje veta:

Knieža Ctibor sa pripravuje na obranu proti Sulejmanovi III.

Potom úlohou kontextovej analýzy je identifikovať *Tureckého pašu* ako Sulejmana III.; *hrad* z prvej vety ako Ctiborov hrad, Ctiborovu *obranu* ako konverzný dejový protipól k vyššie spomínanému Sulejmanovmu *útoku*, prípadne aktualizovať podľa kontextu čas udalosti, hore špecifikovaný iba ako *prítomný*, na konkrétne dátum. Výsledkom sú takéto kontextové rovnice:

paša = Sulejman III.	(odkazovanie)
hrad = Ctiborov hrad	(zrežazenie)
obrana ≈ napadnutie	(konverzia)
čas = a. d. 1526	(aktuálny čas)

Inferencia

Úlohou inferencie je efektívne začleniť novú informáciu do už existujúcej poznatkovej siete. Z novej informácie sa snaží vyvodiť logické závery na pozadí všeobecne platných poznatkov alebo poznatkov skoršie získaných. Takto vytvára nové poznatky, resp. rozhoduje posledné nejednoznačnosti, ktoré vo vete zostali. Príklad:

1. Silné hrady sa dobývali vyhladovaním.	(všeobecný poznatok)
2. Ctibor sa dobre opevnil.	(aktuálny poznatok)
3. Sulejman sa pokúsi Starhrad vyhladovať.	(logický záver)
4. Ctibor sa zásobil potravinami.	(aktuálny poznatok)
5. Sulejman prehrá.	(logický záver)

0.8 Rozlišovacia hierarchia

(1) Zelené žaby žijú v rybníku.	dobře	
(2) Červené žaby majú dlhé nosy.	zle	# pragmaticky
(3) Červené idey majú dlhé nosy.		# sémanticky
(4) Červenými ideou mať nos dlhý.		# syntakticky
(5) Červenskami ideova matý nosník přídlžie.		# morfematicky
(6) Čřvskmn iděe math noss d'lha.		# fonologicky

Rozlišovacia hierarchia dobre a zle formulovaných viet na rozličných úrovniach.

Z viet (1) - (6) by sme len (1) prijali bez výhrad. O pravdivosti (2) sa dá diskutovať, o pravdivosti (3) nie. (3) je zle sformulovaná sémanticky, hoci syntakticky je v poriadku. (4) je zle formulovaná syntakticky, ale obsahuje slovenské slová. (5) zvukovo pripomína slovenčinu, ale (6) nie. (5) obsahuje slovenské korene a afixy skombinované do neslovenských slov. Hlásky a spoluhláskové skupiny v (6) už nepatria ani do inventára slovenčiny.

0.9 Nejednoznačnosť

Najväčšou prekážkou pri programovaní systémov analýzy prirodzeného jazyka sú nejednoznačnosti. Výsledok analýzy v jednotlivých vrstvách jazyka býva viacznačný a počítač musí pracovať so všetkými alternatívami, až kým nezistí, ktorá z nich sa ukáže ako tá správna. Nezávislé alternatívne možnosti sa medzi sebou násobia, čím vzniká nebezpečie exponenciálnej explózie počtu nejednoznačností a problém nájdenia efektívnych algoritmov, ktoré by pracovali v reálnom čase.

Ilustrujme jednotlivé druhy nejednoznačností na príkladoch:

Fonologická nejednoznačnosť

Na úrovni hláskoslovía vzniká nejednoznačné priradenie medzi zvukmi a fonémami. Jedna fonéma býva fyzicky realizovaná celou škálou rozličných frekvencií a naopak, podobné zvukové vibrácie môžu predstavovať rôzne hlásky. Napríklad v anglických slovách *love*, *book*, *oregon* sa graféma *o* vyslovuje ako naše *a*, *u*, *o* v závislosti od svojho fonologického okolia.

Realizácia fonémy navyše závisí od takých faktorov, ako sú pohlavie, vek, intenzita hlasu, citové zafarbenie a i.

Tvarová homonymia

Jeden tvar môže patriť zároveň k viacerým slovným druhom alebo mu prislúchajú alternatívne súbory (n-tice) gramatických kategórií:

<i>vila</i> :	substantívum/sloveso
<i>ved'</i> :	časťica/imperatív
<i>kvapkám</i> :	sloveso/datív substantíva
<i>hrad</i> :	nominatív/akuzatív
<i>pekných</i> :	gen/ak/lok, muž/žen/str, živ/než

V analytických jazykoch trpí homonymiou značná časť slov. Napríklad slovo *love* je podstatným menom, prídavným menom aj slovesom; *still* dokonca aj prí-slovkou.

Lexikálna homonymia

Jedno slovo (designátor) označuje viac významov (denotátov):

<i>oko</i> :	ľudské, morské, reťaze
<i>koruna</i> :	stromu, peniaz, kráľovská, krajina
<i>krídlo</i> :	dvier, lietadla, vtáčie, futbalové, klavír, skupina ľudí

Homonymia sa vylúči až počas syntaktickej analýzy v kontexte ostatných slov vo vete: *Anka vila vence*. Alebo selekčným efektom: *Oko a ucho*.

Polysémia

Jeden designátor označuje viacero denotátov (alebo ich odtienkov), medzi ktorými je vnútorný vecný alebo vonkajší formálny súvis: pohľad do slovníka nás presvedčí, že polysémia je systematickým princípom organizácie lexiky:

<i>padnúť</i> :	padnúť ₁ do studne (klesať)
	padnúť ₂ za vlasť (zomrieť)
	pevnosť padla ₃ (bola dobytá)
	padol ₄ návrh (odznel)
	lós padol ₅ na mňa (vyšiel)
	padnúť ₆ do pasce (ocitnúť sa)
	šaty jej padnú ₇ (pristanú)
...	padnúť ₈ niekomu do oka (zapáčiť sa)
	dvanásť hodina padla ₉ (odbila)
	padla ₁₀ kosa na kameň

Polysémiu sčasti rieši sémantická analýza a síce silou selekčného efektu sémantických kolokácií:

<i>zlatý</i> ₁	<i>prsteň</i>
<i>zlaté</i> ₂	<i>dievča</i>

Syntaktická viacznačnosť

Jedna veta či fráza umožňuje viac spôsobov syntaktického členenia. České *písek se solí* má dve čítania: *písek sa solí* alebo *písek so solí*. Dve čítania má aj anglická veta:

<i>He</i>	<i>saw</i>	<i>that</i>	<i>gasolin</i>	<i>can</i>	<i>explode.</i>
<i>On</i>	<i>videl</i>	<i>že</i>	<i>petrolej</i>	<i>môže</i>	<i>vybuchnúť.</i>
<i>»</i>	<i>»</i>	<i>ten</i>	<i>petrolejový</i>	<i>kanister</i>	<i>«</i>

Kontextová nejednoznačnosť

Slová vo vete môžu odkazovať na frázy, ktoré v kontexte predchádzajú (anafora) alebo nasledujú (katafora), alebo ukazovať na objekty z vonkajšieho sveta (exo-

fora). To platí hlavne pre neplnovýznamové (zámená), ale aj pre plnovýznamové slovné druhy.

Jano zbadal Fera. Pozdravil ho. (Anaforické odkazovanie. Pozdravil Jano Fera alebo naopak?)

Hej ty, podaj mi tamto, odtiaľ! (Exoforické ukazovanie na konsituáciu, za zámená treba doplniť konkrétne entity.)

Bolo to na príkaz riaditeľa. (Treba zistiť, kto bol v danom čase na danom mieste riaditeľom.)

Metaforickosť, metonymickosť

Čítal som (básne od) Hviezdoslava.	metonymia
Dokončil som (písanie) knihu.	asociácia
Na kolokviu bolo veľa múdrych hláv (ľudí).	synekdocha
Hviezdy žmurkajú (trbliecu sa).	metafora

Intonácia

Odlíšná intonácia a pozmenená kadencia môžu celkom zmeniť význam frázy, alebo zmeniť množinu presupozícií, ktoré z vety nepriamo vyplývajú:

Pekný vtáčik.	Jano prišiel.	(Teda nie Ivan.)
Pekný vtáčik!	Jano prišiel.	(Tak predsa.)

Pragmatická nejednoznačnosť

Po ukončení rýdzo jazykovej analýzy spravidla zostáva množina nejednoznačností rozhodnuteľných iba aplikovaním znalostí o svete. Podiel týchto nejednoznačností stúpa so stupňom všeobecnosti systému. V úzko špecializovaných systémoch s vyčerpávajúcim popisom domény diskurzu je možné tento druh viacznačností minimalizovať. Ich odstránenie vyžaduje inferenciu s bázou poznatkov:

fenylhydrazónové, čerpadlo = 1. čerpadlo z fenylhydrazónu_{MAT}
2. poháňané fenylhydrazónom_{INS}
3. čerpá fenylhydrazón_{PAC}

Komunikatívny zámer

Každá výpoveď je zároveň aj rečovým aktom (Austin, 1962) a implikuje závery o intenciách hovoriacich, ktoré bývajú vlastným zmyslom komunikácie. Pri komunikácii nejde iba o suchopárny prenos informácie, ale účastníci v nej vstupujú do záväzkov, s ktorými potom ostatní počítajú (Winograd - Flores, 1987):